

ARTYKUŁY ▶▶ HISTORIA

DARIUSZ MATELSKI ▶

Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Badań, Dokumentacji i Poszukiwań Dzieł Sztuki
im. Karola Estreichera jr. w Krakowie

Polityka eksterminacji obywateli Drugiej Rzeczypospolitej przez Trzecią Rzeszę i Związek Sowiecki w latach 1939–1945 Część II: Polityka Związku Sowieckiego

Abstract

One of the basic instruments in the implementation of an anti-Polish nation policy was an unprecedented on such a scale forced displacement of population. In the case of Moscow, it was a reference to the tsarist policy of mixing the peoples of the empire. It has been systematically implemented since the days of Tsar Ivan the Terrible (1530–1584), and under Joseph Stalin's rule, it has grown into the official ethnicity policy of the Soviet state.

The extermination policy of the Soviet Union was aimed at full unification of the looted territories with the rest of the Soviet empire. It was realized through physical liquidation of Polish intelligentsia, officials of Polish state administration, police and army. Already on September 18th, right after the invasion of Poland, several thousand Poles were shot by Soviet soldiers and military police; without a trial.

Forced deportations, public executions, mass murders and concentration camps are a common feature of both murderous systems: Nazism and Stalinism. Except for the gas chambers, all methods of destroying humans were already earlier applied in the East (since November 1917), and later in Nazi Germany (since January 1933). The only difference was that from June 22, 1941, Stalin was counting on emergence of a territorially unspecified Polish state, which Hitler had never planned.

Poland as the only member of the Allied side in World War II was shifted territorial (and reduced by 100 thousand sq. Km compared to August 31, 1939) and forced to exchange population, and became a satellite of the Soviet Union for 45-year – all at the request of Moscow.

Keywords: Poles, Jews, Ukrainians, Belarusians, Soviet occupation, extermination, genocide

Аннотация

Одним из основных инструментов реализации антипольской этнополитики были не встречавшиеся до сих пор в таком масштабе принудительные переселения и выселения жителей. В случае Москвы это перекликалось с царской политикой смешивания народов империи; она систематически проводилась со времен царя Ивана Грозного (1530-1584), а период правления Иосифа Сталина стала официальной этнической политикой советского государства. Политика истребления Советской Союза была направлена на полную унификацию захваченных земель с остальной территорией советской империей. Ее воплощение проводилось путем физической ликвидации польской интеллигенции, служащих польской государственной администрации, полиции и армии. Уже 18 сентября, то есть непосредственно после нападения на Польшу от пуля советских солдат и военных жандармов погибло несколько тысяч поляков. Расстреливали их без судов.

Принудительные переселения, депортации, публичные экзекуции, массовые расстрелы и концлагеря – это общая черта обеих губительных систем: гитлеризма и сталинизма. За исключением газовых камер, все методы и способы уничтожения людей были применены раньше на востоке (от ноября 1917 г.), а лишь позже в нацистской Германии (от января 1933 г.). Единственная разница заключалась в том, что от 22 июня 1941 г. Сталин допускал возможность возникновения ближе неопределимого территориально польского государства, чего Гитлер никогда не планировал.

Польша как единственный союзник альянгов во II мировой войне – по требованию Москвы – была территориально перемещена (и уменьшена на 100 тыс. км² сравнительно с 31 августом 1939 г.) и была вынуждена пойти на обмен населения, а также на 45 лет стала страной, зависимой от СССР.

Ключевые слова: поляки, евреи, украинцы, белорусы, советская оккупация, истребление, геноцид

Polityka eksterminacyjna Związku Sowieckiego

Na mocy układu niemiecko-sowieckiego z 28 września 1939 r. przez ZSRS były okupowane wschodnie obszary II Rzeczypospolitej. Zachodnią granicę imperium Józefa Stalina (Bonusiak, 1992; Montefiore, 2004) stanowiły wówczas rzeki Pisa, Narew, Bug i San. Ogółem ZSRS anektował 201 tys. km², co stanowiło 51,5% obszaru przedwojennej Polski. Pod okupacją sowiecką znalazły się przedwojenne województwa: nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, tarnopolskie stanisławowskie i wileńskie oraz część województwa białostockiego i lwowskiego. Początkowo utworzono z nich dwie jednostki administracyjne, tzw. Zachodnią Białoruś i Zachodnią Ukrainę. Natomiast po przeprowadzeniu 22 października 1939 r. sfingowanych wyborów parlamentarnych, zostały one wcielone do sowieckiej Białorusi i Ukrainy (zachowano jednak aż do 22 czerwca 1941 r. granicę ryską między anektowanymi obszarami a sowiecką Białorusią i sowiecką Ukrainą, gdyż odbiegały one mocno od „warunków sowieckich”). W wyborach za przynależnością do „ojczyzny proletariatu” miało opowiedzieć się aż 99,7% uprawnionych do głosowania. Moskwa uznała polskie ziemie okupowane za integralną i nienaruszalną część terytorium państwowego ZSRS (Skafuba, 1981, s. 41).

Okupowane przez ZSRS ziemie II Rzeczypospolitej zamieszkiwało około 13,2 mln osób, w tym: 5 mln 281 tys. Polaków (40%), 4 mln 513 tys. Ukraińców i Rusinów (34%), 1 mln 122 tys. Białorusinów (8,5%), 1 mln 115 tys. Żydów (8,5%), 802 tys. tzw. „tutejszych” (6,1%), 135 tys. Rosjan (1%), 89 tys. Niemców (0,7%), 84 tys. Litwinów (0,6%), 35 tys. Czechów (0,4%) i 20 tys. innych (0,2%) (*Mysł Narodowa*, 1941). Administracja okupacyjna na mocy decyzji Rady Najwyższej ZSRS z 31 października 1939 r. uznała ich za „ludzi sowieckich”!

Polityka eksterminacyjna ZSRS zmierzała do pełnej unifikacji terenów zagrabionych z resztą sowieckiego imperium. Realizowano ją poprzez fizyczną likwidację inteligencji polskiej, urzędników polskiej administracji państwowej, policji i wojska. Na znak protestu przeciwko agresji sowieckiej samobójstwo popełnili 18 września 1939 m.in. Stanisław Ignacy Witkiewicz pseud. *Witkacy* (ur. 1885) (Puzyna, 1999; Błoński, 2003; Micińska, 2003) i ks. Andrzej Fedukowicz z parafii Miory (ur. 1875) (*Parafia Miory*, 2016).

Mapa 3. Podział okupowanych ziem polskich w latach 1939–1941 między Trzecią Rzeszę i Związek Sowiecki

Źródło: Matelski, 2016, s. 17.

Już 18 września, czyli bezpośrednio po najeździe na Polskę od kul sowieckich żołnierzy i żandarmów wojskowych zginęło kilka tysięcy Polaków. Rozstrzeliwano ich bez sądów. Winę orzekano m.in. na podstawie lustracji rąk (Matelski, 2013, s. 691–834). Jeśli zatrzymany nie miał rąk zniszczonych przy wykonywaniu ciężkiej pracy fizycznej (tzw. nie był związany z proletariatem miast i wsi) – wówczas uznawany był za wroga klasowego i rozstrzeliwany lub aresztowany (Cherubin, 1989).

Krwawą rozprawę urządziły oddziały Armii Czerwonej wziętym do niewoli oficerom polskim oraz policjantom i żołnierzom zawodowym Korpusu Ochrony Pogranicza (Materski, 1998, s. 39–47). Masowe i publiczne mordy dokonano wówczas w Białobrzegach, pod Sarnami, w Sopoćkinach, Chordowie, Kosowie Poleskim, Mokranach, Nowogródku, Stryju i Złoczowie oraz w kilkudziesięciu miejscach na Wołyniu, Polesiu i Podlasiu. Rozstrzeliwano ich pod absurdalnym zarzutem „przygotowywania zamachu na ZSRS”! Ogółem w pierwszych dniach najazdu sowieckiego zginęło ponad tysiąc polskich oficerów i policjantów. Byli oni uważani za najbardziej znienawidzoną przez bolszewików polską grupę urzędników państwowych. Zaliczano ich do nieprzejednanych antykomunistów. Było to, analogicznie jak w przypadku hitlerowskich Niemiec, pogwałcenie norm prawa międzynarodowego (Witkowski 2001; Overy, 2013).

Masowe mordy nie ominęły także ludności cywilnej. Publiczne egzekucje przeprowadzono wówczas w Mołodecznie, Oszmianie, Rohatynie, Swisłoczy i Wołkowysku. Jednocześnie bolszewiczcy komisarze wojskowi nie tylko tolerowali, ale wręcz zachęcali do samosądów dokonywanych przez Ukraińców (Siemaszko, 1993, s. 146–155; Siemaszko, Siemaszko, 2000) i Żydów¹ na Polakach. Jak bowiem inaczej ocenić można wyznaczenie ukraińskim i żydowskim mieszkańcom różnych miejscowości 24 godzin na porachowanie się z Polakami.

¹ Jak twierdził wybitny logik i filozof prof. Tadeusz Kwiatkowski z UMCS: „...obywatel polski żydowskiego pochodzenia nie jest i nigdy nie będzie Polakiem, już choćby ze względu na to, że nigdy się nie wyzbędzie swego żydowskiego patriotyzmu” (*Newsweek*, 2012, s. 21). Jak podaje K. Jasiewicz: „Żydzi nie byli przywiązani do II RP. W 1939 r. witali kwiatami Niemców w Krakowie i Łodzi, zaś w Zarębach Kościelnych pow. Ostrowia Mazowiecka na czele witających stał rabin w odświętnym stroju, a na Kresach Wschodnich RP pomagali Sowiecom w procesie mordowania narodu polskiego, gdyż Żydów zaślepiła ich nienawiść i chęć odwetu!” (2013, s. 32–35; zob. także: Estreicher, 2013, s. 596; Matelski, 2013, s. 808–813).

Na terenach okupowanych wadze sowieckie dokonywały także masowych aresztowań tzw. „wrogów komunizmu i ZSRS”. Aresztowania przeprowadzano permanentnie od września 1939 do czerwca 1941 r. W pierwszej kolejności objęły one urzędników państwowych, wojskowych, policjantów, nauczycieli oraz przedstawicieli arystokracji i ziemiaństwa. Ogółem do czerwca 1941 r. aresztowano około 180 tys. podoficerów i żołnierzy oraz około 30 tys. oficerów, w tym przedwojennych premierów: Leona Kozłowskiego (1892–1944) (Kozłowski, 2005), Aleksandra Prystora (1874–1941) (Piotrowski, 1994) i Leopolda Skulskiego (1877–1940) (Paczkowski, 1992; *Ucieczka na Wschód...*, s. 114–119; Giermaziak, 2008, s. 792–795; Giermaziak, Karkutt-Wilek, Ziemiańska, 2016) oraz ministrów: Jana Piłsudskiego (1876–1950)², Eustachego Sapiechę (1881–1963) i Władysława Stesłowicza (1867–1940) (Majchrowski, 1994). Większość z oficerów została brutalnie zamordowana, w tym ponad 21 tys. osób na podstawie specjalnej uchwały Biura Politycznego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) z 5 marca 1940 r. Symbolem tego mordu jest Katyń (Anders, 1982; Szcześniak, 1989; Gieysztor, Pichoja, 1995; Materski, 1998), do którego ZSRS przyznał się dopiero w 1990 r. (*Katyń – dokumenty...*, Warszawa 1992; Materski, 2012).

W roku 1940 okupanci sowieccy przeprowadzili także trzy masowe akcje deportacyjne ludności cywilnej w głąb ZSRS. Ogółem deportowano około 780 tys. osób. W 1941 r. deportowano dalsze około 200 tys. Polaków. Ogółem przesiedlono około 980 tys. obywateli II RP narodowości polskiej (etnicznych Polaków) – zobacz tabela 2, co stanowiło około 18,6% ogółu Polaków żyjących pod okupacją sowiecką (Gurianow, 1994, s. 114–136; Boćkowski, 1996, s. 41–51). Wywożono całe rodziny, w tym chore dzieci i starców. Większość z nich nie przeżyła trudów związanych z transportem za Ural.

² Brat Józefa Piłsudskiego (Majchrowski, 1994).

Tabela 2. Deportacje Polaków w głąb ZSRS w latach 1940–1941

Deportacje	Dane W. Wielhorskiego		Zachowane dane Wojsk Konwojowych NKWD ZSRS		Dane Zarządu GUŁAG NKWD
	Ilość osób	Ilość pociągów	Ilość osób	Ilość pociągów	Ilość osób
pierwsza deportacja (luty 1940)	220 tys.	110	140–143 tys.	100	140 tys.
druga deportacja (kwiecień 1940)	320 tys.	160	61 tys.	51	61–66 tys.
trzecia deportacja (czerwiec– lipiec 1940)	240 tys.	brak danych	75 tys.	58	78 tys.
Ogółem w 1940 r.	780 tys.	–	276–279 tys.	–	279–284 tys.
czwarta deportacja (maj–czerwiec 1941)	200 tys.		36–46 tys. (28 pociągów)		27–32 tys.
Ogółem w latach 1940–1941	980 tys.		314–317 tys.		316 tys.

Źródło: Gurianow 1994, s. 125; Matelski, 1995, s. 26; 2016, s. 22.

Oprócz czterech masowych fal deportacji obywateli polskich, przez cały czas odbywały się pojedyncze aresztowania osób i grup określanych przez władze sowieckie jako „polskich przestępców”. Represje nie ominęły także członków – rozwiązanej w 1938 r. przez J. Stalina – Komunistycznej Partii Polski, których uznano za „szpicli polskiego kontrwywiadu” (Cimiek, 1990; Iwanow, 2014).

Po zajęciu przez ZSRS w 1940 r. krajów nadbałtyckich (Litwa, Łotwa, Estonia) i wcieleniu ich do sowieckiego imperium, przystąpiono do kolejnej akcji deportacyjnej Polaków; do czerwca 1941 r. wysiedlono z Wileńszczyzny około 300 tys. osób (Kurcz, 2005).

Najnowsze badania historyków polskich zajmujących się martyrologią Polaków w ZSRS pozwalają szacować, iż łącznie – w okresie od października 1939 r. do czerwca 1940 r. – deportowano na Syberię i do Azji Środkowej około 1,7 mln Polaków. Zostali oni robotnikami przymusowymi w obozach pracy lub byli osiedleni na terenach niezaludnionych. Zesłańcy przebywali w około 3 tys. miejscowości w rejonie Archangielska, Wiatki, Wołogdy, Swierdłowska oraz w Kazachstanie (Kijas, 1993)³. Ponadto utworzono około 40 obozów o zaostrzonym rygorze, w tym poprawczy obóz pracy ze słynną kopalnią złota na Kołymie⁴. Powszechnie miejsca zsyłek określano mianem „więzienia bez krat” (Boćkowski, 1995; 1999).

Represje i terror wobec Polaków stalinowski aparat bezpieczeństwa stosował na ślepo. Na Syberię zsyłano zarówno działaczy partii prawicowych i socjalistycznych, a także komunistów. Wspominając swój pobyt w „ojczyźnie proletariatu” działacz socjalistyczny z Krakowa dr Bolesław Drobner (1883–1968), który uciekł przed Niemcami do Lwowa, tak pisał o zsyłce do Bieriegojewa: „Było to na 57 stopniu równoleżnika, a na 88 stopniu południka daleko na Syberii północnej, gdzie jak mówią chłopci »diabeł nie mówi dzień dobry«. W trzech miesiącach letnich było do zachodu słońca 46 stopni ciepła, a godzinę lub dwie po zachodzie już minus 20 stopni. W miesiącach zimowych – szkoda mówić! W tych miesiącach letnich byłem na różnych pozycjach: byłem robotnikiem przy ściąganiu z gór rzeki Czuluńnia (dopływ Obu) drzew, byłem kasjerem w stołówce, byłem rachmistrzem [...] a na końcu byłem stróżem polowym. I to trzeba było przeżyć”. Ale dalej „pragmatyzm” w latach komunistycznego zniewolenia kazał mu dopisać dla usprawiedliwienia „ojczyzny proletariatu” zdanie: „przeżyć i błogosławić, że przeżyłem blisko Oceanu Lodowatego, a nie nad Łabą i nie w Oświęcimiu czy Majdanku” (Drobner, 1967).

Warunki na Syberii były straszne. Mrozy, niewolnicza praca i głód powodowały, iż zaledwie około 15% zesłańców mogło przetrwać więcej niż jedną zimę. Więźniów w zasadzie zwalniano z pracy, gdy mróz przekraczał 51 stopni, jednak w praktyce nie zawsze było to stosowane. Rzadko kto miał buty, które „żołnierze ojczyzny proletariatu” rabowali już w momen-

³ Praca ta wymagałaby dziś gruntownej przebudowy i badań archiwalnych. Nie spełnia ona wymagań stawianych monografiom naukowym!

⁴ Powstało wówczas nie występujące w słownikach potoczne określenie „zakołymić” – tzn. uczynić coś (nieraz nic), za co zsyłano za Kołymę! (Matelski, 1995, s. 30).

cie aresztowania; tak więc nogi owijano szmatami. Obowiązywał 12-godzinny dzień pracy, ale więźniowie, którzy nie wykonywali normy, pozostawali z reguły na następną zmianę (Szcześniak, 1989, s. 39).

Kolejna faza deportacji Polaków dokonanych przez ZSRS miała miejsce w 1944 r., gdy Armia Czerwona wkroczyła na okupowane przez Trzecią Rzeszę od lata 1941 r. Kresy Wschodnie Polski. Wówczas zsyłano do łagrów na Syberii żołnierzy Armii Krajowej; uznano ich za wrogów ZSRS oraz niemieckich agentów. Do przeprowadzenia represji włączono także aparat bezpieczeństwa utworzonego przy wsparciu ZSRR, tzw. Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) w Lublinie, a kierowanego w większości przez zsovietyzowanych Polaków oraz Żydów. Jedna okupacja została zastąpiona kolejną, tym razem komunistyczną. Kolejny raz dziesiątki tysięcy Polaków pojechało na Syberię, albowiem nie chcieli budować „socjalistycznego raj” (Walichnowski, 1988; Gronek, Jakubowski, 2001; Kucharska, Popławski, 2006).

Prosowiecki rząd lubelski musiał wyrazić zgodę na przesunięcie granic wschodnich Polski na rzekę Bug⁵. Było to warunkiem wyjazdu PKWN z Moskwy do Lublina oraz przekazania komunistom polskim władzy przez sowieckie komendantury wojskowe na tzw. terenach wyzwolonych. Jednocześnie jako rekompensatę obiecano przesunąć granice zachodnie Polski nad Odrę i Nysę Łużycką. Dopiero później dorobiono do tego ideologię o „polskich Ziemiach Odzyskanych” – granicach piastowskich sprzed ośmiu wieków, czy o „polskości Szczecina” (który pierwszy raz znalazł się w państwowości polskiej dopiero w 1945 roku!).

Decyzje te sprawiły, że centra kultury polskiej – Wilno i Lwów (podobnie jak centra kultury niemieckiej – Wrocław/Breslau i Królewiec/Königsberg), znalazły się poza granicami macierzystego państwa. Jednocześnie

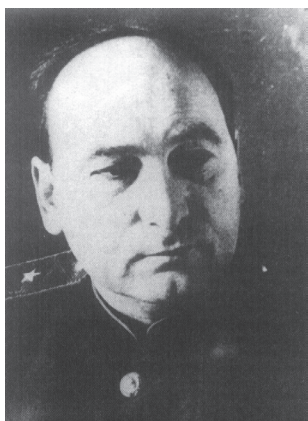
⁵ Jednak z prawnego punktu widzenia ratyfikacja przez Radę Państwa Krajowej Rady Narodowej umów granicznych z sowiecką Białorusią, Litwą i Ukrainą nie miała mocy prawnej, gdyż mógł tego dokonać dopiero Sejm Ustawodawczy. Tak więc do dziś obszary te znajdują się pod administracją białoruską, litewską i ukraińską, które posiadają suwerenność administracyjną (jak Rzeczpospolita Polska dla ziem zachodnich i północnych uzyskanych w Poczdamie), ale nie posiadają suwerenności prawnej (brak traktatu cesji części terytorium państwa!). Podobna sytuacja wystąpiła już w XVII–XVIII w. w stosunkach polsko-rosyjskich, gdy granica ustanowiona w 1667 r. w Andruszowie uzyskała moc prawną (uchwała Sejmu) dopiero w 1764 r.

Zdj. 9. Józef W. Stalin
(1878–1953)
(*High Cadr*, b.r.)

Zdj. 10.
Ławrientij P. Beria
(1899–1953) (b.r.)

Zdj. 11. Pantalejmon
K. Ponomarienko
(1902–1984)
(Śleszyński, 2001, s. 51)

Zdj. 12. Ławrientij
F. Canawa (1900–1955)
(Śleszyński, 2001, s. 51)

Zdj. 13.
Nikita S. Chruszczow
(1894–1971) (b.r.)

Zdj. 14.
Iwan A. Sierow
(1905–1990) (b.r.)

postanowiono przenieść (depatriować [Pruszyński, 2001]) ludność polską z ZSRS do Polski. Nazwano tę operację repatriacją, co nie odpowiadało prawdzie, albowiem większość przesiedleńców nie opuszczała swego kraju i nie wracała go niego. Zmieniała ona natomiast miejsce zamieszkania ze względu na przesunięcie granic państwa. Można więc przemieszczenie Polaków z ZSRS nazwać wypędzeniem oraz przymusowym przesiedleniem (podobnie jak Niemców z Polski po 1945 r.) (Matelski, 1996a, s. 104–124; Czerniakiewicz, 2005; Ther, 2011). Do zakończenia II wojny światowej w Europie przesiedlono z ZSRS około 200 tys. osób, a do końca tegoż roku ponad 742 tys. Ogółem w latach 1945–1948 wypędzono z ZSRS ponad 1,5 mln Polaków (Czerniakiewicz, 1987; 1993; 2004; Czerniakiewicz, Czerniakiewicz, 2007; Ruchniewicz, 1999, s. 171–177; 2000), których osiedlono na Ziemiach Zachodnich i Północnych, mimo iż prawnie (brak było traktatu pokojowego kończącego wojnę) nie należały one prawnie do Polski. Dominującą na tych terenach ludność niemiecką na mocy decyzji zwycięskich mocarstw wypędzono oraz przymusowo wysiedlono do czterech stref okupacyjnych Niemiec (nie mniej niż 3,2 mln osób) (Matelski, 1994, s. 57–74; 1997, s. 485–495).

Polityka eksterminacyjna przejawiała się także w niszczeniu kultury polskiej, grabionej przez okupanta sowieckiego w latach 1939–1941 i 1944–1945. W przeciwieństwie do okupacji niemieckiej, Biuru Rewindykacji Strat Kulturalnych przy Ministerstwie Prac Kongresowych w Londynie, którym kierował mjr dr Karol Estreicher jr (1906–1984), udało się zarejestrować tylko niewiele przypadków tychże grabieży, gdyż okupant sowiecki nie pozostawiał pokwitowań (jak okupant niemiecki) ich „zabezpieczenia”.

Całkowite straty poniesione przez Polskę (w mieniu gospodarczym i kulturalnym oraz wymiarze demograficznym) ze strony Związku Sowieckiego szacuje się na 560 do 700 miliardów dolarów (według kursu z maja 2005 r.) (Matelski, 2007, s. 160).

Polska jako jedyny sojusznik aliantów w II wojnie światowej – na żądanie Moskwy – została przesunięta (i zmniejszona o 100 tys. km² w porównaniu do 31 sierpnia 1939 r.) terytorialnie i zmuszona do wymiany ludności, a także stała się na 45 lat satelitą Związku Sowieckiego.

Zdj. 15. Tak satyryczna „Mucha” 8 września 1939 r. kpiła jeszcze z paktu Ribbentrop–Mołotow (Kwaśniewski, 2010, s. 203).

Zdj. 16. Satyra angielska z paktu Ribbentrop–Mołotow (początek września 1939 r.) (b.r.)

Zdj. 17. Satyra angielska z niemiecko-sowieckiego układu o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 r. (b.r.).

Konkluzje

Przymusowe przesiedlenia, deportacje, publiczne egzekucje, masowe mordy i obozy koncentracyjne to wspólna cecha obydwu morderczych systemów: hitleryzmu i stalinizmu. Za wyjątkiem komór gazowych, wszystkie metody i sposoby niszczenia ludzi zastosowano wcześniej na Wschodzie (od listopada 1917 r.), dopiero później w nazistowskich Niemczech (od stycznia 1933 r.). W tej dziedzinie wyższość stalinizmu (Getty, Manning, 1993; Gregory, 2004, s. 218–220; Smoleń, 2005, s. 282; McDermott, Stibbe, 2010) jest bezsporna. Różnica polegała jeszcze na tym, że od 22 czerwca 1941 r. Stalin liczył się z powstaniem bliżej nieokreślonego terytorialnie i ustrojowo państwa polskiego, czego Hitler nigdy nie planował (Matelski, 1996, s. 153–192).

Oceniając oba wrogie Polakom totalitaryzmy, warto przytoczyć opinię Józefa Smagi, który w 1992 r. z dużą dozą racji konstatawał na ten temat, że: „Wiele napisano o ruchu oporu w obozach hitlerowskich (Paczyńska, 2013). Coś podobnego było niewyobrażalne na Kołymie, gdzie człowiek był zdegradowany do biologicznego, nieraz i zoologicznego wymiaru. I jeszcze jedno »mimo wszystko«: ofiara III Rzeszy miała zapewnioną większą godność umierania. Nikt od niej nie wymagał samo upadlania się, oskarżania siebie i innych oraz próśb o najwyższy wymiar kary” (Smaga, 1992, s. 100; 2001; Pichoja, 2009; 2011). Ponadto do obozów koncentracyjnych w Rzeszy trafiały paczki żywnościowe (maksymalnie jedna w tygodniu) od rodzin w okupowanym kraju lub w Rzeszy Niemieckiej⁶, o czym na Syberii i w Kazachstanie⁷ nikt z Polaków nawet nie mógł marzyć.

Trudno o dokonanie rachunku krzywd doznanych w latach 1939–1945 przez Polaków. Bolesne doświadczenia nie były przecież pochodną stosun-

⁶ Takie paczki żywnościowe w latach 1943–1945 w Auschwitz otrzymywał powstaniec Wielkopolski Witold Kubacki (1901–1970), któremu wysyłała je żona Maria z Zielińskich Kubacka i córka Henryka, po mężu Galusińska), a także rodzina w Berlinie: Stanisław i Zofia z Zielińskich Rożynkowie oraz ich córka Wanda (po mężu Łukanowska) i syn Marian Rożynek.

⁷ O czym wspominał wśród pracowników Zakładu Historii Europy Wschodniej UAM prof. Stanisław Alexandrowicz, który był wysiedleńcem polskim w Kazachstanie (Ciesielski, 1996; 2007, s. 85–99; Ciesielski, Kuczyński, 1996; Kuczyński, 2014; Rykowska, 2015).

Zdj. 18. Kłamstwo sowieckie o Katyniu – styczeń 1944 r. komisja Nikołaja Burdenki (*Wybitni Żydzi...*, b.r.)

Zdj. 19. Kaci oficerów polskich internowanych w Związku Sowieckim (2015)

ków między narodami polskim, niemieckim i rosyjskim, lecz wynikiem realizacji ideologicznych założeń obu zbrodniczych systemów władzy. Prawdą natomiast jest, iż oprawcy mówili w języku niemieckim i rosyjskim, a więc z narodami posługującymi się tymi językami Polacy kojarzą lata pogardy i poniżenia. Dążąc jednak do pojednania narodów sąsiadujących ze sobą, należy pamiętać o przestrodze, jaką sformułował amerykański historyk i politolog kubańskiego pochodzenia Alfred Maurice de Zayas, iż „pierwszym krokiem w tym kierunku jest sprawiedliwe spojrzenie na przeszłość, na winy swoje i cudze. Nie chodzi przy tym o wystawianie rachunku krzywd. Krzywda pozostaje krzywdą niezależnie od tego kto, komu, dlaczego i w jakich warunkach ją wyrządził. Zawsze cierpienie drugiego człowieka ma ten sam wymiar co nasze własne” (*Polityka*, 1993, s. 22; Vander-Zanden, 1963).

Zbrodnie hitlerowskie przeciwko obywatelom polskim doczekały się już wielu opracowań; różna jest ich wartość naukowa. W przypadku zbrodni stalinowskich jesteśmy dopiero na początku tej drogi, albowiem przez 45 lat nie można było o nich pisać, a część z nich starano się nawet przypisać Niemcom (symbolem tego jest Katyń). Ponadto nadal trudno jest dotrzeć do archiwaliów posowieckich. Generalnie można powiedzieć, że oba totalitarne systemy przesiedliły przymusowo w latach 1939–1945 po około 1,7 mln obywateli polskich. Ile osób zamordowano, dowiemy się dopiero po udostępnieniu wszystkich akt z archiwów niemieckich, posowieckich, angielskich i amerykańskich. Ogółem w latach II wojny światowej miało stracić życie (w porównaniu z 1938 r.) około 6 mln obywateli Drugiej Rzeczypospolitej wszystkich narodowości ją zamieszkujących⁸.

Przez dziesięciolecia rozdrapywanych urazów oraz zatruwanej do niedawna przeszłości w stosunku do Niemiec, a zarazem czynionych prób odarcia narodu z jego tragicznej przeszłości i licznych krzywd doznanych od Związku Sowieckiego, nie można zaleczyć z dnia na dzień, ani z dekadę lat na dekadę. Jednak zrzucenie komunistycznego jarzma w 1989 r. oraz pojednanie polsko-niemieckie zapoczątkowane w tymże roku w Krzyżowej (Kreisau) wydało już swoje pierwsze owoce (zwłaszcza poparcie Nie-

⁸ Zob. Obszerne rozważania na temat strat demograficznych obywateli polskich w latach II wojny światowej na łamach *Dziejów Najnowszych* (1994), m.in. pióra J. Holzera, K. Kersten, Cz. Łuczaka i Cz. Madajczyka.

miec dla członkostwa Polski w NATO i Unii Europejskiej). Odmienne sytuacja wyglądu w stosunkach polsko-rosyjskich, na które cieniem kładzie się antypolska polityka Moskwy, zmierzająca do relatywizacji strat polskich („u nas zginęły miliony, a wam chodzi o tych kilkadziesiąt tysięcy oficerów” – mawiają w Rosji), a także katastrofa pod Smoleńskiem 10 kwietnia 2010 r., której wyjaśnienia Kreml nie ułatwia!

Dzisiaj staramy się mówić o latach 1939–1945 bez emocji, zacierzwienia i chęci odwetu. Mówimy i piszemy już nie o jednym, a o dwóch zbrodniczych systemach. Oznacza to, iż prawdy historycznej ominąć nie można.

DR HAB. DARIUSZ MATELSKI, PROF. UAM

Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu
Instytut Badań, Dokumentacji i Poszukiwań Dziej Sztuki
im. Karola Estreichera jr. w Krakowie
d.matelski1963@op.pl

Bibliografia

- Anders, W. (1982). *Zbrodnia katyńska w świetle dokumentów*. Londyn.
- Błoński, J. (2003). *Witkacy*. Kraków.
- Boćkowski, D. (1995). *Jak piskłeta z gniazd. Dzieci polskie w ZSRR w okresie II wojny światowej*. Wrocław.
- Boćkowski, D. (1996). Masowe deportacje polskiej ludności cywilnej w głąb ZSRR w latach 1940–1941 – próba weryfikacji danych. *Mazowieckie Studia Humanistyczne*, 1, 41–51.
- Boćkowski, D. (1999). *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*. Warszawa.
- Bonusiak, W. (1992). *Józef Stalin – biografia*. Kraków.
- Cherubin, D. (1989). *Ludność polska w więzieniach i obozach radzieckich 1939–1941*. Warszawa.
- Ciesielski, S. (1996). *Polacy w Kazachstanie 1940–1946 – zesłańcy lat wojny*, Wrocław.
- Ciesielski, S. (2007). Polacy w Kazachstanie 1940–1946. *Zesłaniec*, 30, 85–99.
- Ciesielski, S., & Kuczyński, A. (red.) (1996). *Polacy w Kazachstanie – historia i współczesność*. Wrocław.
- Cimek, H. (1990). *Komuniści – Polska – Stalin 1918–1939*. Białystok.
- Czerniakiewicz, J. (1987). *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1945–1948*. Warszawa.

- Czerniakiewicz, J. (1993). *Przemieszczenia ludności polskiej z terenów przyłączonych do ZSRR po 17 września 1939 roku*. Warszawa.
- Czerniakiewicz, J. (2004). *Przemieszczenia ludności polskiej z ZSRR 1944–1959*. Warszawa.
- Czerniakiewicz, J. (2005). *Przesiedlenia ludności w Europie 1915–1959*. Warszawa.
- Czerniakiewicz, J., & Czerniakiewicz, M. (2007). *Przesiedlenia ze Wschodu 1944–1959*. Warszawa.
- Drobner, B. (1967). *Bezustanna walka*. t. III: *Wspomnienia 1936–1944*. Warszawa.
- Estreicher, K. jr (2013). *Dziennik wypadków*. t. VI Z. K. Witek (red.), 1978–1980. Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- Getty, J. A., & Manning, R. T. (red.) (1993). *Stalinist Terror. New Perspectives*. Cambridge.
- Giermaziak, W. (2008). Leopold Skulski – patriota, społecznik farmaceuta. *Farmacja Polska*, 64(17), 792–795.
- Giermaziak, W., Karkutt-Wiłek, K., & Ziemiecka, A. (2016). *Leopold Skulski. Farmaceuta i mąż stanu – katalog wystawy*. Warszawa.
- Gieysztor, A., & Pichoja, R. G. (red.) (1995). *Katyń – dokumenty zbrodni* (t. 1) Warszawa.
- Gregory, P. R. (2004). *The Political Economy of Stalinism. Evidence from the Soviet Secret Archives*. Cambridge.
- Gronek, B., Jakubowski, G. (red.) (2001). *Deportacje Polaków z północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej 1940–1941*. Warszawa.
- Gurianow, A. (1994). Cztery deportacje 1940–1941. *Karta*, 12, 114–136.
- Iwanow, N. (2014). *Zapomniane ludobójstwo. Polacy w państwie Stalina. „Operacja polska” 1937–1938*. Kraków.
- Jasiewicz, K. (2013, kwiecień–maj). Żydzi byli sami sobie winni? *Focus Historia*, 2, 32–35.
- Katyń – dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.* (1992). Warszawa.
- Kijas, A. (1993). *Polacy w Kazachstanie. Przeszłość i teraźniejszość*. Poznań.
- Kozłowski, M. (2005). *Sprawa premiera Leona Kozłowskiego. Zdradca czy ofiara*. Warszawa.
- Kucharska, Cz., & Popławski, Z. (red.) (2006). *Deportacje Polaków z Kresów Wschodnich na Sybir*. Piła.
- Kuczyński, A. (2014). *Polacy w Kazachstanie – zesłania, dziedzictwo, nadzieje, powroty*. Krzeszowice.
- Kurcz, Z. (2005). *Mniejszość polska na Wileńszczyźnie. Studium socjologiczne*. Wrocław.
- Majchrowski, J. M. (red.) (1994). *Kto był kim w II Rzeczypospolitej*. Warszawa.
- Matelski, D. (1994). Mniejszość niemiecka w Polsce w polityce Republiki Weimarskiej, Trzeciej Rzeszy i RFN (1919–1991). *Europa*, 1(6), 57–74.

- Matelski, D. (1995). Hitlerowska i stalinowska polityka eksterminacji obywateli polskich w czasie II wojny światowej. *Życie i Myśl*, 42, 2(426), 21–30.
- Matelski, D. (1996). Koncepcja narodowościowa niemieckiej Europy w 1943 roku. *Sprawy Narodowościowe – seria nowa*, 5, 1(8), 153–192.
- Matelski, D. (1996a). Wysiedlenia – wypędzenia Polaków i Niemców w latach 1939–1949 w historiografii polskiej. W: A. Hajnicz, E. Lasota, A. Sakson (red.), *Wypędzenia Polaków i Niemców. Procesy współzależne – podobieństwa i różnice* (s. 104–124). Warszawa.
- Matelski, D. (1997). Jeńcy polscy w latach II wojny światowej w historiografii polskiej. [w:] E. Nowak (red.). *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice* (s. 17–42). Opole.
- Matelski, D. (2007). *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku. Praca dedykowana prof. Jerzemu Krasuskiemu* (wyd. II, popr.). Toruń.
- Matelski, D. (2013). Kresy Południowo-Wschodnie Drugiej Rzeczypospolitej we wrześniu 1939 r. w świetle wspomnień Karola Estreichera jr. (1906–1984). W: K. Estreicher jr, *Dziennik wypadków*, t. 6. Z. K. Witek (red.), 1978–1980 (s. 691–834). Kraków: Wyd. Towarzystwo Przyjaciół Sztuk Pięknych.
- Matelski, D. (2016). Niemiecka i sowiecka polityka eksterminacji obywateli polskich w latach II wojny światowej. W: K. Marciniak–Helińska, S. Wiśniewski (red.), *Drogi cierniem usłane* (s. 3–30). Czemiń–Kościan–Stare Oborzyska: Zakład Poligraficzny Madruk 2.
- Materski, W. (1998). Martyrologia polskich jeńców wojennych na Wschodzie (1939–1940) – nowy etap badań. *Eastern Review*, 2, 39–47.
- Materski, W. (red.) (2001). *Katyń – dokumenty zbrodni*, t. 3: *Losy ocalałych: lipiec 1940 – marzec 1943*. Warszawa.
- Materski, W. (red.) (2006). *Katyń – dokumenty zbrodni*, t. 4: *Echa Katynia: kwiecień 1943 – marzec 2005*. Warszawa.
- Materski, W. (red.) (2012). *Katyń – od kłamstwa ku prawdzie*. Warszawa.
- McDermott, K., & Stibbe, M. (red.) (2010). *Stalinist terror in Eastern Europe – elite purges and mass repression*. Manchester–New York.
- Micińska, A. (2003). *Istnienie poszczególne – Stanisław Ignacy Witkiewicz*. Wrocław.
- Montefiore, S. (2004). *Stalin. Dwór czerwonego cara*. Warszawa.
- Radziński, E. (1996). *Stalin*. Warszawa.
- Myśl Narodowa*. (1941, 6 czerwca).
- Newsweek*. (2012, 26 listopada). 48.
- Overy, R. (2013). *Dyktatorzy Hitler i Stalin*. Wrocław.
- Paczkowski, A. (1992). Leopold Skulski, premier Republiki Polskiej 13 XII 1919–9 VI 1920. W: A. Chojnowski, P. Wróbel (red.), *Prezydenci i premierzy Drugiej Rzeczypospolitej*. Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Paczyńska, I. (2013). *Grypsy z Konzentrationslager Auschwitz Józefa Cyrankiewicza i Stanisława Kłodzińskiego*. Kraków.

- Parafia Miory*. (2016). Pobrane z: <http://miory.blog.onet.pl/2006/03/07/ks-andrzej-fedukowicz-z-parafii-miory/>
- Pichoja, R. G. (2009). Moskwa, Kreml', vlast' (t. 1: 1945–1964; t. 2: 1964–1985; t. 3: 1985–2005). Moskwa.
- Pichoja, R. G. (2011). *Historia władzy w Związku Radzieckim 1945–1991*. Warszawa.
- Piotrowski, J. (1994). *Aleksander Prystor 1874–1941. Zarys biografii politycznej*. Wrocław.
- Polityka*, (1993, 15 maja). 20(1880).
- Pruszyński J. (2001). *Dziedzictwo kultury polski, jego straty i ochrona prawna* (t. 1–2). Kraków.
- Puzyna, K. (1999). *Witkacy*. Warszawa.
- Ruchniewicz, M. (1999). Tak zwana repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959. *Dzieje Najnowsze*, 2, 171–177.
- Ruchniewicz, M. (2000). *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR w latach 1955–1959*. Warszawa.
- Rykowska, N. (2015). *Polacy w Kazachstanie jako środowisko wychowawcze*. Lublin.
- Siemaszko, W. (1993). Stan badań nad terrorem ukraińskim na Wołyniu w latach 1939–1944. W: T. Stegner (red.), *Polacy o Ukraińcach, Ukraińcy o Polakach* (s. 146–155). Gdańsk.
- Siemaszko, W., & Siemaszko, E. (2000). *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia (1939–1945)* (t. 1–2). Warszawa.
- Skałuba, T. (W. R. Wawrzonek) (1981). *Czwarty rozbiór Polski*. Warszawa.
- Smaga, J. (1992). *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*. Kraków.
- Smaga, J. (2001). *Rosja w 20 stuleciu*. Kraków.
- Smoleń, M. (2005). Stalinizm. W: M. R. Górniak (red.), *Encyklopedia Białych Plam* (t. 16). Radom.
- Szcześniak, A. L. (1989). *Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty*. Warszawa.
- Ther, Ph. (2011). *Die dunkle Seite der Nationalstaaten – „ethnische Säuberungen” im modernen Europa*. Göttingen.
- Ucieczka na Wschód to był błąd. O życiu rodzinnym Leopolda Skulskiego, premiera z lat międzywojennych, urodzonego w Zamościu, jego aresztowaniu i poszukiwaniach po wojnie z Andrzejem Cybulskim rozmawia Łukasz Kot. (2008). *Zamojski Kwartalnik Kulturalny*, 2, 114–119.
- Vander-Zanden, J. W. (1963). *American Minority Relations. The Sociology of Race and Ethnic Groups*. New York.
- Walichnowski, T. (red.) (1988). *Deportacje i przemieszczenia ludności polskiej w głąb ZSRR*. Warszawa.
- Witkowski, I. (2001). *Hitler–Stalin – oblicza propagandy*. Warszawa.

Źródła map i fotografii

- High Cadr.* (b.r.). Pobrane z: http://paradox-modfanmadebackup.wikia.com/wiki/Soviet_Characters
- Iwan A. Sierow (1905–1990). (b.r.). Pobrane z: <http://www.deon.pl/gfx/deon/pl/defaultaktualnosci/531/60/1/1562220782.jpg>
- Kłamstwo sowieckie o Katyniu – styczeń 1944 r. komisja Nikołaja Burdenki.* (b.r.). Pobrane z: <http://bi.gazeta.pl/im/4/7586/z7586344X.jpg>
- Kwaśniewski, K. (2010). *Smutek anegdot. Etniczne dygresje do wspomnień i pomysły refleksji*, Poznań.
- Ławrientij P. Beria (1899–1953). (b.r.). Pobrane z: <http://relax.ru/post/101237/tayny-nkvd.html>
- Matelski, D. (2007), *Polityka Niemiec wobec polskich dóbr kultury w XX wieku. Praca dedykowana prof. Jerzemu Krasuskiemu* (wyd. II, popr.). Toruń.
- Matelski, D. (2016). Niemiecka i sowiecka polityka eksterminacji obywateli polskich w latach II wojny światowej, W: K. Marciniak–Helińska, S. Wiśniewski (red.), *Drogi cierniem usłane* (s. 3–30). Czempień–Kościan–Stare Oborzyska: Zakład Poligraficzny Madruk 2.
- Nikita S. Chruszczow (1894–1971). (b.r.). Pobrane z: http://www.allposters.pl/-st/Nikita-Chruszczow-plakaty_c124068_.htm
- Satyra angielska z niemiecko-sowieckiego układu o granicach i przyjaźni z 28 września 1939 r.* (b.r.). Pobrane z: <http://ekino-tv.pl/static/normal/zkftdbvvd9m6.jpg>
- Satyra angielska z paktu Ribbentrop–Mołotow (początek września 1939 r.).* (b.r.). Pobrane z: <http://blog-n-roll.pl/sites/default/files/Pakt%20Ribbentrop%20Mo%C5%82otow.jpg>
- Śleszyński, W. (2001). *Okupacja sowiecka na Białostoczczyźnie 1939–1941. Propaganda i indoktrynacja*, Białystok, s. 51.
- Wybitni Żydzi z NKWD i OGPU.* (2015). Pobrane z: <http://wolna-polska.pl/wiadomosci/wybitni-zydzi-z-nkwd-i-ogpu-2015-07>

